

Średniowiecze w rozjaśnieniu

pod redakcją
Krzysztofa Skupieńskiego

Warszawa 2010

HANNA KÓČKA-KRENZ

(Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Palatia wczesnopiastowskie

Wiek X był szczególnie istotnym stuleciem w dziejach ziem polskich, zwłaszcza ze względu na formowanie się struktur organizacyjnych państwa. Rekonstrukcję zachodzących wówczas procesów umożliwia śledzenie zmian w osadnictwie, przejawiających się m.in. wykreowaniem grodów centralnych, stanowiących główne ośrodki sprawowania władzy¹. Cechą wyróżniającą takie ośrodki był sposób organizacji przestrzeni ich wnętrza, w tym wydzielenie wałem obronnym części zajmowanej przez dwór książęcy, oraz rodzaj jej zabudowy, przede wszystkim obecność architektury murowanej. Pojawienie się kamiennych budowli świeckich i sakralnych na terenie państwa pierwszych Piastów było niewątpliwie następstwem kontaktów kulturowych naszych pierwszych historycznych władców z państwami ościennymi, zwłaszcza z Cesarstwem Niemieckim. Siedziby władcy wznoszone w środkowej Europie w okresie karolińsko-ottońskim składały się zazwyczaj z różnorodnie powiązanych ze sobą członów — budowli salowej, pomieszczenia mieszkalnego i kaplicy. Towarzyszyły im zabudowania drewniane zaspokajające pozostałe potrzeby dworu i zapewniające jego właściwe funkcjonowanie². Takimi cechami odznaczają się także rezydencje wczesnopiastowskie, zawierające prostokątny budynek o funkcjach reprezentacyjno-mieszkalnych i połączoną z nim kaplicę na planie centralnym, w typie budowli pałacowej na grodzie w Werli koło Goslaru³.

Jedynym źródłem wiedzy o wczesnośredniowiecznych rezydencjach książęcych są efekty prac archeologicznych, których początki sięgają XIX w. Rozpo-

---

¹ Z. Kurnatowska, *Tworzenie się państwa gnieźnieńskiego w kontekście europejskim*, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, red. S. Skibiński, Poznań 2001, s. 89–102; Z. Kurnatowska, *Początki Polski*, Poznań 2002, s. 108 n.

² G. Binding, *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765–1240)*, Darmstadt 1996, s. 64.

³ *Ibidem*, s. 168–178.

często wówczas badania uchronionych od całkowitej rozbiórki reliktyw pałacu z kaplicą na Ostrowie Lednickim⁴. W okresie międzywojennym podjęto także intensywne rozpoznawanie architektury Wawelu⁵. Jednak dopiero prace wykopaliskowe prowadzone od drugiej połowy XX w. ujawniły pozostałości kolejnych siedmiu budynków rezydencjonalnych, wznoszonych od drugiej połowy X do pierwszej połowy XIII w., oraz — prawdopodobnie — jeszcze jednego na grodzie w Gnieźnie⁶ (ryc. 1). Badania archeologiczno–architektoniczne palatium koncentrują się zasadniczo na uchwyceniu zastosowanych technik budowlanych, rozplanowania i podziałów wewnętrznych oraz na ustaleniu czasu budowy i propozycji rekonstrukcji bryły. Najdłużej badane i najlepiej rozpoznane obiekty obrosły już w obfitą literaturę, obrazującą dyskusyjny charakter interpretacji efektów badań⁷. Ich problematyka została także podsumowana w kilku opublikowanych ostatnio pracach⁸, uaktualnione zaś dane zostały zawarte w katalogu polskiej architektury romańskiej⁹.

Prowadzone obecnie prace uzupełniają stan rozpoznania zespołów pałacowo–sakralnych, powodując konieczność weryfikacji wcześniejszych ustaleń co do rozwiązań konstrukcyjnych, faz użytkowania, a zwłaszcza chronologii poszczególnych budowli. W świetle aktualnych ustaleń rysuje się następująca kolejność ich realizowania: zapewne jako pierwsza, wkrótce po połowie X w., została zbudowana kamienna rezydencja Mieszka I w Poznaniu. W drugiej połowie tego wieku wzniesiono też zespół pałacowo–sakralny na Ostrowie Lednickim, być może również w Gnieźnie. Następnie na przełomie X i XI w. lub na początku XI w. zamierzano postawić palatium z kaplicą w Gieczu. Na pierwszą połowę XI w. przypada czas budowy palatium w Przemyślu, natomiast około połowy tego stulecia — tzw. sali o 24 słupach na Wawelu. Kolejne realizacje to dwa zespoły w Wiślicy z drugiej połowy XII w., budowla pałacowa z Wrocławia z końca tego stulecia, wieża w Płocku z XII lub XIII w. oraz zamek książęcy w Legnicy z pierwszej połowy XIII w. Natomiast nie można uznać dolnych partii ścian budynków

⁴ J. Fogel, *Pompeja polska. Z dziejów archeologii wielkopolskiej XIX wieku: działalność Albina hr. Węsierskiego i Zbigniewa hr. Węsierskiego–Kwileckiego*, Poznań 1991.

⁵ Z. Pianowski, „*Sedes regni principales*”. *Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków 1997, s. 4.

⁶ T. Sawicki, *Badania przy kościele św. Jerzego w Gnieźnie*, w: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001, s. 163–186, por. s. 174.

⁷ Por. Z. Świechowski, *Architektura wczesnego średniowiecza w Polsce między rzeczywistością a fantazją*, w: *Polska na przełomie I i II tysiąclecia*, s. 247–265.

⁸ *U progu chrześcijaństwa w Polsce. Ostrów Lednicki*, red. K. Żurowska, Kraków 1993; L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź 1996, por. s. 68–84; Z. Pianowski, op. cit.; Z. Pianowski, m. Proksa, *Przedromańskie palatium i rotunda na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu*, Przemyśl 2003.

⁹ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.

klasztoru w Wąchocku za pozostałości palatium z przełomu XI i XII w., które według Krystyny Białokórskiej zbudowano z inicjatywy Kazimierza Odnowiciela i królowej Ryczezy lub Judyty Marii, żony Władysława Hermana¹⁰. Interpretacja wyników prac wykopaliskowych wzbudziła uzasadnione wątpliwości badaczy wczesnej architektury¹¹, podzielane przez Zbigniewa Pianowskiego¹², który ślady działalności budowlanej wiąże z dwoma etapami wznoszenia XIII-wiecznego klasztoru cysterskiego. Podsumujmy stan rozpoznania poszczególnych rezydencji książęcych, omawiając je w porządku chronologicznym.

1. Poznań — Ostrów Tumski — uchwycono zasadniczy układ (z wyjątkiem środkowej partii ściany wschodniej) fundamentów prostokątnego budynku pałacowego, zbudowanego na osi północ-południe (ryc. 2:1). Jego zarys nie jest całkiem regularny, gdyż długość fundamentu ściany południowej wynosi 11,90 m, północnej zaś — 11,70 m, natomiast długość fundamentu ściany zachodniej — 27,25 m. Fundament z gładów narzutowych stosunkowo małych rozmiarów, którego stopa spoczywa na niejednakowych głębokościach, został położony w wąskoprzestrzennym wykopie o szerokości 1,50 m. Zachowany fragment ściany zachodniej wskazuje, że ściany zbudowano z kamiennych płytek obficie spajanych zaprawą gipsową, położonych na całej — 1,30 m — szerokości muru, pokrytego od strony zewnętrznej i wewnętrznej gipsowymi tynkami. Posadzkę stanowiła warstwa zaprawy gipsowej wylanej na podkład z drobnych okrzesków. Do wnętrza prowadziła — oparta na płytszym, za to szerszym (2,00 m) fundamencie — wysunięta partia wejściowa, umieszczona w ścianie wschodniej, przy jej południowo-wschodnim narożniku, zamykająca przestrzeń 2,20 × 2,20 m. Niewielki fragment fundamentu zachowany przy zachodniej ścianie pozwala wysunąć przypuszczenie, że w południowej części budynku znajdowała się wydzielona sala o wymiarach 8,80 × 5,80 m w świetle murów (51 m²). Środkową część palatium zajmowała *aula regia* o wymiarach 11,60 × 8,80 m (102 m²), do której od północy przylegały dwa niewielkie pomieszczenia — jedno korytarzowe, o wymiarach 0,90 × 5 m (4,5 m²), przy północno-zachodnim narożniku, drugie zaś — o wymiarach 6,80 × 5,0 m (34 m²), dochodzące do ściany wschodniej.

¹⁰ K. Białokórska, *Wąchocka rezydencja książęca. Nieznany epizod z dziejów Polski wczesnopiastowskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 41, 1979, nr 2, s. 135–178; eadem, *W związku z pismem w sprawie artykułu o wczesnopiastowskiej rezydencji w Wąchocku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 43, 1981, nr 1, s. 103–110; eadem, *Kilka uwag na marginesie dyskusji o przedcysterskich budowlach odkrytych w Wąchocku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 45, 1983, nr 3/4, s. 256–257; por. też G. abuda, *W sprawie osoby fundatora i daty powstania najstarszych (przedcysterskich) budowli sakralno-pałacowych w Wąchocku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 45, 1983, nr 3/4, s. 251–255.

¹¹ P. Gartkiewicz, A. Grzybkowski, R. Kunkel, J. Widawski, *Do Redakcji „Biuletynu Historii Sztuki”*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 43, 1981, nr 1, s. 98–102.

¹² Z. Pianowski, op. cit., s. 104–104.

Powierzchnię użytkową na jednym poziomie można szacować na około 190 m². Otoczenie palatium było zapewne umocnione, na co wskazuje cienka wylewka zapraw gipsowych zachowana przy północno-zachodnim narożniku. Seria oznaczeń drewna z konstrukcji stabilizujących piaszczyste podłoże, położonych pod stopę fundamentu (daty ścięcia drewna: po 910 r., po 912 r., po 930 r.), i z belki progowej partii wejściowej kamiennej budowli (drzewo ścięte po 941 r.)¹³, stratygrafia oraz materiał archeologiczny wskazują, że budynek pałacowy został zbudowany wkrótce po połowie X w.¹⁴ Być może z palatium była związana kaplica grodowa, której reliktyw należy się spodziewać pod prezbiterium gotyckiego kościoła NMP¹⁵.

2. Ostrów Lednicki — prostokątne palatium połączone z kaplicą, założone na osi wschód-zachód z lekkim odchyleniem ku północy. Jego wymiary wraz z grubością murów wynoszą 31 × 14 m. Wydzielono trzy fazy funkcjonowania tego zespołu, ze względu na dokonywane przebudowy, dotyczące zwłaszcza części sakralnej, założonej na planie krzyża greckiego wpisanego w koło z niewielką absydą od wschodu. W pierwszej fazie użytkowania tej budowli jej wnętrze zawierało cztery pomieszczenia (ryc. 2:2a), dwa węższe w części wschodniej, w tym jedno o wymiarach 11,5 × 6 m z niewielką salką wydzieloną otwartym murkiem o wymiarach 5,25 × 1,50 m, drugą zaś o wymiarach 11,50 × 2 m. Środkowe pomieszczenie mierzyło 11,50 × 6,00 m, ostatnia zaś, największa sala miała boki o długości 11,50 m (132,25 m²)¹⁶. W jej wnętrzu zachowały się fragmenty spalonej drewnianej podłogi. Palatium zbudowano na fundamentach z gnejsów, granitów i piaskowców, a do wzniesienia ścian użyto różnorodnych surowców skalnych z przewagą piaskowców kwarcytowych, kwarcytów, piaskowców, gnejsów i granitoidów, spajanych białymi i różowymi zaprawami gipsowymi. Fundamenty budowli były spajane gliną i zalane w górnych partiach zaprawą gipsową, ściany zaś zostały zbudowane z płyt położonych na całej szerokości muru. Budowlę tej fazy, przypadającej na drugą połowę X w. do końca tego wieku, rekonstruuje się jako jednokondygnacyjną, podobnie jak kaplicę. W przebudowanym po 1000 r. dwukondygnacyjnym palatium z podniesioną o piętro emporowe kaplicą zachowano zasadnicze podziały, z tym że do największej sali wprowadzono dwa filary, do

¹³ Analizy wykonał Marek Krapiec z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie.

¹⁴ H. Kóčka-Krenz, *Początki monumentalnej architektury świeckiej na grodzie poznańskim*, w: *Początki architektury monumentalnej w Polsce*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2004, s. 71–84.

¹⁵ H. Kóčka-Krenz, *Rezydencja pierwszych Piastów na poznańskim grodzie*, w: *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 5, red. eadem, Poznań 2005, s. 59–81. Najnowsze badania potwierdziły jej lokalizację na południe of prezbiterium kościoła.

¹⁶ K. Żurowska, *Budowla podłużna*, w: *U progu chrześcijaństwa w Polsce...*, s. 87–90; por. s. 87.

sieni zaś — wewnętrzną klatkę schodową na piętro (ryc. 2:2b). W fazie ostatniej, przypadającej na wiek XII, założenie pałacowe zostało zredukowane do jednego pomieszczenia w części zachodniej. Funkcja lednickiego zespołu pałacowo-sakralnego w pierwszej fazie jego funkcjonowania jest przedmiotem dyskusji i polemik, w których wyrażana jest opinia o jej użytkowaniu jako siedziby biskupiej lub też jako rezydencji władcy¹⁷.

3. Gniezno — zapewne pozostałością budowli pałacowej jest fragment mocno zniszczonego fundamentu ujawnionego przy kościele św. Jerzego, o długości 8,5 m i szerokości 1,30 m (ryc. 2:3). Zachowały się w nim 2 do 4 warstw średniej wielkości kamieni polnych łączonych gliną, na której zalegała warstwa zaprawy wapiennej o białawej i lekko różowej barwie. Pozycja stratygraficzna tego fundamentu oraz materiał ceramiczny zalegający w warstwie rozbiórkowej wskazują, że fundament ten wzniesiono w drugiej połowie X w., zaś czas jego rozbiórki przypadł na pierwszą połowę XII w.¹⁸

4. Giecz — odsłonięte w całości fundamenty niezrealizowanego zespołu pałacowo-sakralnego na osi wschód-zachód, łącznej długości 47 m. Położono tylko jego stosunkowo szerokie (2 m w części świeckiej i około 3 m w części sakralnej) fundamenty z dużych kamieni granitowych, uzupełnianych drobniejszym materiałem skalnym, spajanych gliną (ryc. 2:4). Zarys tych fundamentów wskazuje, że miała to być budowla w typie palatium na Ostrowie Lednickim, składająca się z dwóch połączonych ze sobą budynków. Prostokątny budynek o wymiarach 33 × 16 m¹⁹ miał zawierać trzy pomieszczenia i partie korytarzowe, z największą salą od strony zachodniej na planie zbliżonym do kwadratu (12 × 11 m), co przy założeniu, że ściany mogły mieć szerokość około 1,5 m, pozwala szacować jej powierzchnię na 138 m². Od wschodu zaplanowano budowę kaplicy na planie centralnym o śr. 16 m, zapewne zaopatrzonej w wieniec nisz. Wzniesienie partii fundamentowej nastąpiło na przełomie X i XI w.²⁰ lub w początkach XI w.²¹ Przyczyny zaniechania tej budowy nie są znane. Szczegółowa weryfikacja materiałów archeologicznych pozwala przypuszczać, że na fundamentach kamiennych posa-

¹⁷ *U progu chrześcijaństwa w Polsce...*; J. Górecki, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań 2002, por. s. 53–62, tam przedstawiona dyskusja nad funkcją lednickiego zespołu pałacowo-sakralnego i szczegółowa literatura; Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 185–186.

¹⁸ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 66; T. Sawicki, op. cit., s. 174.

¹⁹ T. Kryzstofiak, *Giecz–Grodziszczko, stan. 1, gm. Dominowo*, w: *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 1998, s. 45–47; nieco inne wymiary podaje Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 58–59.

²⁰ T. Kryzstofiak, op. cit.

²¹ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*.

dowiono drewnianą kaplicę, krótko zapewne funkcjonującą (fragmenty spalonego drewna i cząstki relikwiarza)²².

5. Przemyśl — Wzgórze Zamkowe — prostokątny budynek palatium, założony na osi północ–południe z odchyleniem na zachód, o wymiarach zewnętrznych 15,00 × 33,60 m i niejednakowej grubości ścian obwodowych — od 1,49 do 2,07 m, ścian wewnętrznych zaś od 1,30 do 2,20 m (ryc. 2:5). Płytki fundament dźwigał ściany zbudowane z łamanego na płytki piaskowca i naturalnego surowca skalnego w ich wnętrzu, łączonego zaprawą wapienno–piaskową. W budynku wydzielono trzy pomieszczenia, z których największe stanowiła sąsiadująca z kaplicą sala o powierzchni niemal 250 m². Zachowały się w niej dolne partie dwóch filarów przyściennych i 4 środkowych²³, wzniesionych z kamienia płytowego, które podpierały strop parteru. Od przeciwnej strony do sali tej przylegało pomieszczenie o wymiarach 6,30 × 8,20 m i drugie — korytarzowe — o wymiarach 1,70 × 6,30 m. Posadzki zostały wykonane z wylewek zaprawy wapienno–piaskowej na kamieniach płytkowych i otoczakowych. Dach budynku był pokryty zapewne płytkami ołowianymi. Poziom użytkowy wokół budynku tworzyła warstwa drobnych kamieni przykryta gliniastą ziemią. Został on wzniesiony w pierwszej połowie XI w., zapewne po 1018 r., wraz z orientowaną rotundą z głęboką absydą, zaopatrzoną we wspartą na czterech kolumnach empore, do której dostęp był możliwy z palatium i od zewnątrz. Według Z. Pianowskiego i Michała Proksy palatium przemyskie na obecnym etapie badań może być rekonstruowane zarówno jako budynek jednopiętrowy, jak i dwukondygnacyjny, choć obecność filarów, empory w kaplicy pałacowej i grubość fundamentów całego założenia sugeruje tę drugą możliwość²⁴.

6. Kraków — Wawel — relikt prostokątnej tzw. sali o 24 słupach, założonej na osi wschód–zachód, o wymiarach zewnętrznych 28,50 × 19,50 m (ryc. 2:6). Budynek wzniesiony został na podłożu skalnym, na fundamencie o zróżnicowanej głębokości, sięgającym w północno–wschodnim narożu do 5,00 m. Jego grubość wahała się od 1,75 do 2,30 m. Fundament w dolnych partiach został założony w wąskoprzestrzennym wykopie, wypełnionym kamieniami płytowymi i materiałem skalnym o nieregularnych formach, zaś w części górnej utworzony został z płyt wapiennych układanych w wątku *opus spicatum*. Wnętrze wypeł-

²² T. Krysztofiak, *Palatium w Gieczu — archeologiczne podstawy datowania relikwiarza*, w: *Lapides viventes. Księga dedykowana prof. dr hab. Klementynie Żurowskiej*, red. T. Rodzińska–Choraży, A. Włodarek, Kraków 2006, s. 286–301.

²³ Ich podstawy zostały odsłonięte podczas badań Z. Pianowskiego w 2005 r., któremu uprzejmie dziękuję za tę informację; Z. Pianowski, m. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno–architektoniczne do roku 2006*, Rzeszów 2008.

²⁴ Z. Pianowski, m. Proksa, op. cit.. Por. też Z. Pianowski, op. cit., s. 98–102; Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 205–206.

nione zostało drobnym materiałem skalnym, łączonym obficie zaprawą wapienno–piaskową. Zachowana jedynie we fragmentach część nadziemna została zbudowana w technice *opus emplectum* z licem z ciosów wapiennych wchodzących klinem w mur. Budynek był zapewne dwukondygnacyjny. Dolna kondygnacja jest rekonstruowana jako pięcioprzęsłowa, sklepiona kolebkowo sala, pełniąca funkcję pomieszczenia magazynowego. Natomiast *aula regia* zajmowała zapewne całe piętro i była przykryta drewnianym stropem (wnętrze o powierzchni niemal 490 m²). Budynek, z uwagi na układ stratygraficzny i wtórne użycie materiału przedromańskiego w fundamentach, należy datować na połowę XI w.²⁵ Chronologię tę potwierdza dobudowany od strony wschodniej aneks, złożony z korytarza o szerokości 3,00 m, wzbogaconego od północy wykuszem, oraz pomieszczenia na planie trapezu, z osobnym podłużnym fundamentem we wnętrzu. Budynek ten stanowił zapewne trójpoziomową romańską kaplicę, zbudowaną w XII w. lub na przełomie XII i XIII w.²⁶

7. Wiślica — stwierdzono tu pozostałości dwóch zespołów pałacowo–sakralnych, zbudowanych w drugiej fazie funkcjonowania grodu (ryc. 2:7). Pierwsze palatium to budynek na osi wschód–zachód, o wymiarach ok. 10,40 × 28,00 m, z aneksem przy narożniku południowo–wschodnim (3,20 × 3,20 w świetle), na fundamentach o szerokości 1,00–1,50 m i 1,00 m w aneksie, którego zarys wyznaczają zasadniczo negatywy fundamentów oraz wylewka zaprawy gipsowej z poziomu użytkowego. Wnętrze budynku, zbudowanego z margla i wapienia łączonych gipsową zaprawą, było podzielone na dwa pomieszczenia. Od strony wschodniej została postawiona osobno stojąca wieloniszowa rotunda. Palatium drugie, założone na osi północ–południe, zostało rozpoznane w części południowej, w której znajdowała się sala o wymiarach 12,00 × 17,00 m w świetle murów (204 m²). Zbudowane z warstw margla i wapienia spajanego zaprawą gipsową, było powiązane z kolistą, jednoabsydową rotundą. Obydwie budowle są datowane na drugą połowę XII w., na okres rządów Henryka Sandomierskiego i Kazimierza Sprawiedliwego²⁷.

8. Wrocław — budowla pałacowa z kaplicą w północnej części Ostrowa Tumskiego, ulokowana na wale obronnym wczesnośredniowiecznego grodu (ryc. 2:8). Pałac zachowany w niewielkich fragmentach zajmował w przybliżeniu przestrzeń

²⁵ Z. Pianowski, op. cit., s. 22–26; J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 44, 2000, z. 4, s. 207–237.

²⁶ Z. Pianowski, op. cit., s. 25, 26; Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 136–137.

²⁷ W. Gliński, J. Koj, *Z najnowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą*, „Slavia Antiqua”, t. 40, 1999, s. 119–150; W. Gliński, *Zespół palatium w Wiślicy w świetle badań archeologicznych*, w: *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa, s. 257–267; Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 285–286; Z. Pianowski, m. Proksa, op. cit., s. 72–74.

14,00 × 21,00 m. Był to zapewne budynek dwukondygnacyjny wzniesiony w ostatniej ćwierci XII w., do którego od wschodu przylegała kaplica na planie centralnym wzniesiona z cegły w układzie wendyjskim na zaprawie wapiennej²⁸.

9. Płock — Wzgórze Tumskie — relikty budowli czworokątnej pod zamkiem gotyckim (ryc. 2:9). Był to budynek na planie prostokąta murowany z ciosanych gładów eratycznych z użyciem płaskich cegieł, prawdopodobnie wielokondygnacyjny, o wymiarach zewnętrznych 10,80 × 14,40 m i grubości muru około 1,80 m (wnętrze około 113 m²). Zachowały się partie ścian do wysokości 2,20 m, zbudowane z warstw ciosów przełożonych warstwą cegieł lub wtórnie użytymi płytkami posadzkowymi²⁹, co każe datować tę wieżę na czasy panowania Bolesława Krzywoustego lub na XIII w.³⁰ Na pierwszą połowę XII w. należy też, w świetle prac weryfikacyjnych Andrzeja Gołębniaka, datować relikty rotundy prostej, z emporą wspartą na kolumnie od strony zachodniej³¹.

10. Legnica — budowla trójkondygnacyjna, założona na osi wschód–zachód z odchyleniem ku północy, murowana z cegły w wątku wendyjskim na planie prostokąta o wymiarach zewnętrznych: 16,15 × 61,50 m, oparta na fundamentach w konstrukcji filarowo–łukowej (ryc. 2:10). Filary na dłuższej osi zostały wzniesione z łamanego kamienia, półpełne łuki z cegły, natomiast w ścianach poprzecznych zastosowano fundament pełny z łamanego kamienia. Konstrukcja murów z cegieł łączonych zaprawą wapienną naśladuje *opus emblectum*. Ściany osiągają szerokość 2 m w partii parteru, a 1,55 m na piętrze. Otwory okienne i drzwiowe zostały obramowane piaskowcem. Budowla jest datowana na czasy rządów Henryka I Brodatego, przed 1240 r. Na północ od palatium, przy jego zachodniej partii, odsłonięto osobno stojącą ceglana kaplicę na planie centralnym, rekonstruowaną jako dwunastoboczny budynek o 12 m średnicy zewnętrznej, z kwadratowym prezbiterium i absydą, zamknięty sklepieniem wspartym na filarach z piaskowca³².

Analiza porównawcza rezydencji pozwala wyróżnić dwa zasadnicze typy założeń architektonicznych. Pierwszy z nich odznacza się połączeniem części świeckiej z sakralną we wspólny zespół, oparty na jednolitym fundamencie. W drugim typie

²⁸ E. Małachowicz, *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*, Wrocław 1993; Z. Pianowski, op. cit., s. 66; Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 295–297.

²⁹ Z. Pianowski, op. cit., s. 58–59.

³⁰ Z. Pianowski, m. Proksa, op. cit., s. 72; inaczej — między 4 ćwiercią XI w. a 2 ćwiercią XII w. — Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 192; A. Gołębniak, *Początki Płocka w świetle ostatnich prac weryfikacyjnych i nowych odkryć archeologicznych*, w: *Osadnictwo i architektura ziem polskich...*, s. 167–177, por. s. 175.

³¹ A. Gołębniak, op. cit.

³² J. Rozpędowski, J. Kaźmierczyk, *Palatium w Legnicy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 6, 1961, z. 3, s. 177–202; Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, s. 146–149.

palatium i kaplica stanowią odrębne, choć położone blisko siebie, jednostki (por. ryc. 2). Układem sprzężonym charakteryzuje się budowla na Ostrowie Lednickim (druga połowa X w.), w Gieczu (koniec X lub początek XI w.), w Przemyślu (pierwsza połowa XI w.), druga w kolejności opisu rezydencja w Wiślicy (druga połowa XII w.) i we Wrocławiu (koniec XII w.), zapewne także siedziba książęca w Poznaniu (po połowie X w.)³³. Niewykluczone, że również w Krakowie wznosił się na Wawelu podobny zespół, który został całkowicie zniszczony podczas niwelacji terenu do skalnego podłoża; na funkcjonowanie starszego palatium przed pałacem zbudowanym około połowy XI w. wskazuje obecność typowych dla budownictwa przedromańskiego wapieni łamanych w płytki w fundamentach „sali o 24 słupach”³⁴. Odnotowujemy wśród nich różnice w usytuowaniu budynku pałacowego i sposobie jego powiązania z częścią sakralną. Palatia na Ostrowie Lednickim, w Gieczu i we Wrocławiu to budynki z orientowaną kaplicą, założone na linii wschód–zachód³⁵. Układ ten został powielony w wawelskiej „sali o 24 słupach”, do której od strony wschodniej na przełomie XII i XIII w. dostawiono kaplicę. Natomiast palatia w Poznaniu, Przemyślu i w Wiślicy są budowlami wzniesionymi na linii północ–południe z odchyleniem ku zachodowi; w dwóch ostatnich obiektach orientowana kaplica została dostawiona do ściany południowej części świeckiej założeń³⁶. Wejście do części sakralnej prowadziło zasadniczo z wnętrza budynku pałacowego, jedynie kaplica w Przemyślu została zaopatrzona w dodatkowe wejście, usytuowane w północnym odcinku murów przy absydzie. Wszystkie kaplice zostały zbudowane na planie centralnym, choć każda z nich reprezentuje odmienne rozwiązania formalne. Części świeckie stanowią prostokątne budowle, których wnętrza zostały podzielone na kilka pomieszczeń, z wyróżniającą się pod względem wielkości salą reprezentacyjną. Ich układ był zapewne nieprzypadkowy. Można jedynie przypuszczać, że rozdysponowanie wnętrza palatium było spowodowane zarówno ich przeznaczeniem użytkowym, jak i sposobem poruszania się w jego obrębie. Dostęp do auli i do pomieszczeń o specjalnych funkcjach³⁷ musiał być odpowiednio regulowany, na co wskazuje ich położenie względem wejścia i pozostałych wnętrz. Palatium z pierwszej fazy na Ostrowie Lednickim jest rekonstruowane jako budynek jednokondygnacyjny, rezydencje w Poznaniu i Przemyślu były parterowe lub piętrowe (grubość ścian obwo-

³³ H. Kóćka–Krenz, *Rezydencja...*, s. 79.

³⁴ Z. Pianowski, op. cit., s. 9.

³⁵ Z położenia zachowanego fragmentu fundamentu można wnioskować, że podobnie zostało usytuowane palatium w Gnieźnie.

³⁶ Kaplica przy palatium poznańskim została odkryta w 2008 r. i jest obecnie obiektem badań terenowych. Jej relikty zalegają na wprost partii wejściowej do palatium.

³⁷ W palatium poznańskim i przemyskim zostały wyodrębnione niewielkie korytarzowe pomieszczenia, do których można było dostać się z auli regii, co pozwala sądzić, że pełniły one funkcję skarbczyków. Sąsiednie mogły być użytkowane jako kancelarie i archiwa.

dowych obu obiektów i obecność empory w kaplicy przemyskiej sugerują tę drugą ewentualność), natomiast palatium na Lednicy z drugiej fazy jego funkcjonowania rekonstruowane jest jako budowla dwukondygnacyjna.

Typ rezydencji z osobno posadowionym domem i świątynią reprezentuje pierwsza z opisanych siedzib w Wiślicy (druga połowa XII w.), oraz budowle w Płocku (XII lub XIII w.) i w Legnicy (pierwsza połowa XIII w.). Także i w tych przypadkach część świecką stanowi mniej (Płock) lub bardziej (Legnica) wydłużony prostokątny budynek założony na osi wschód–zachód. Palatium wiślickie zawierało dużą salę i niewielki aneks w południowo–wschodniej części, a w odległości 2,5 m od jego wschodniej ściany usytuowana została ośmioniszowa (?) rotunda³⁸. Płocka wieża mieszkalna mogła być jednoprzestrzenna. Na obecnym etapie badań trudno wskazać odpowiadający jej chronologicznie budynek sakralny. Niewykluczone, że władca użytkował wzniesioną wcześniej świątynię³⁹. Podziały wewnętrzne dużego pałacu książęcego w Legnicy wyznaczały zapewne drewniane przegrody, aula zaś mieściła się na górnej kondygnacji. W niewielkiej odległości od jego północnej ściany wznosiła się okazała kaplica pałacowa na planie dwunastoboku, z wysoką latarnią i prostokątnym prezbiterium zamkniętym poligonalną absydą⁴⁰. Ten sposób organizacji przestrzeni użytkowanej bezpośrednio przez księcia i jego najbliższe otoczenie odznacza się późniejszą chronologią (druga połowa XII w.–pierwsza połowa XIII w.) w stosunku do palatiów połączonych z kaplicą grodową. Trudno wskazać przyczyny oddzielenia świątyni od budynków pałacowych, co umożliwiło dostęp do nich także osobom postronnym. Powodem mogły być zarówno względy osobiste (chęć manifestacji pobożności przez władcę), jak i sytuacja ekonomiczna Kościoła. Nowy układ architektoniczny siedzib książęcych tego czasu odzwierciedlił zmiany, polegające na stopniowym wzmacnianiu gospodarczym i organizacyjnym diecezji⁴¹. Na ziemiach polskich biskupstwa i klasztory otrzymywały dziesięciny z okręgów grodowych w postaci naturaliów i płacideł z danin ludności na rzecz monarchii, co umożliwiło im własne akcje fundacyjne. Podobne zjawiska obserwuje się w całej ówczesnej Europie⁴². Można więc wiek XIII uznać za czas, w którym rezydencje w typie wczesnośredniowiecznych zespołów pałacowo–sakralnych na grodach zastępowano zamkami książęcymi w miastach lokacyjnych⁴³.

³⁸ Z. Pianowski, op. cit., s. 96.

³⁹ W obrębie grodu odsłonięte zostały relikty dwóch starszych budynków sakralnych — kościoła na planie podłużnym i rotundy z absydą; por. Z. Pianowski, op. cit., s. 53–59.

⁴⁰ Z. Pianowski, op. cit., s. 72.

⁴¹ J. Dobosz, *Monarcha i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, s. 89–102, 441.

⁴² Począwszy od pierwszej połowy XII w. potwierdzają to dokumenty; por. K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004, s. 444 n.

⁴³ Por. też G. Binding, op. cit., s. 7.

Zestawienie architektury rezydencjonalnej i odniesienie jej do kontekstu osadniczego pozwala zaobserwować pewne prawidłowości. Jedną z nich jest miejsce usytuowania wczesnośredniowiecznych rezydencji książęcych w obrębie umocnień obronnych. Były one lokowane zasadniczo w osobnej części grodu, często przy południowym odcinku otaczających ją wałów. Z wyjątkiem zbudowanych z cegieł obiektów we Wrocławiu i Legnicy łączy je technika budowy. Ich fundamenty układano z naturalnych surowców skalnych w wąskoprzestrzennych rowach, przesypując jedynie ziemią z dodatkiem surowej gliny. Do wznoszenia ścian, niewiele węższych od samych fundamentów, stosowano początkowo kamienie łamane w płytki, spajane obficie zaprawą gipsową, od około połowy XI w. także wapienno–piaskową (Przemyśl, Kraków–Wawel). W Poznaniu i w pierwszej fazie palatium na Ostrowie Lednickim płytki takie były położone na całej szerokości ścian, natomiast w Krakowie i Przemyślu — w technice *opus emplectum*, naśladowanej później w cegle na zamku legnickim. Pod względem formy i rozmiarów świeckie części rezydencji są w zasadzie podobne — wszystkie zostały zbudowane na planie mniej lub bardziej wydłużonego prostokąta w układzie południkowym lub równoleżnikowym. Wspólnym rysem kaplic pałacowych jest ich zakładanie na planie centralnym, choć w tym przypadku mamy do czynienia z różnymi rozwiązaniami architektonicznymi — od rotund prostych wzbogaconych absydą, poprzez rotundy wieloniszowe i na planie krzyża greckiego wpisanego w koło, po wieloboczne kaplice z wyodrębnionym prezbiterium. Częściej łączono je w jeden zespół z budynkiem pałacowym, akcentując poprzez dostęp od wnętrza palatium ich przeznaczenie jako miejsca sprawowania liturgii dla władcy i jego dworu. Stanowiły one swoistą, piastowską recepcję późnokarolińsko–ottońskich siedzib monarszych⁴⁴, podkreślającą przynależność niedawno schryścianizowanego państwa do łacińskiego kręgu kulturowego.

Należałoby jeszcze skomentować usytuowanie na mapie ziem piastowskich dotychczas zidentyfikowanych wczesnośredniowiecznych zespołów pałacowo–sakralnych (ryc. 1). Trzy z nich, datowane na drugą połowę X w. — w Poznaniu, na Ostrowie Lednickim, przypuszczalnie również w Gnieźnie, które miała uzupełnić rezydencja w Gieczu — położone są w niewielkiej od siebie odległości, zapewniając władcom właściwą oprawę sprawowanych funkcji w centrum ich państwa. Pozostałe zespoły palatialne są już położone w znacznej od nich odległości, na rubieżach obszaru kontrolowanego przez piastowskich władców⁴⁵. Zastanawia natomiast brak takich siedzib książęcych we wnętrzu ich posiadłości. Wynika to zapewne przede wszystkim ze stopniowego przenoszenia punktu ciężkości zarządzania państwem z Wielkopolski do Małopolski, czego dobitnym wyrazem jest

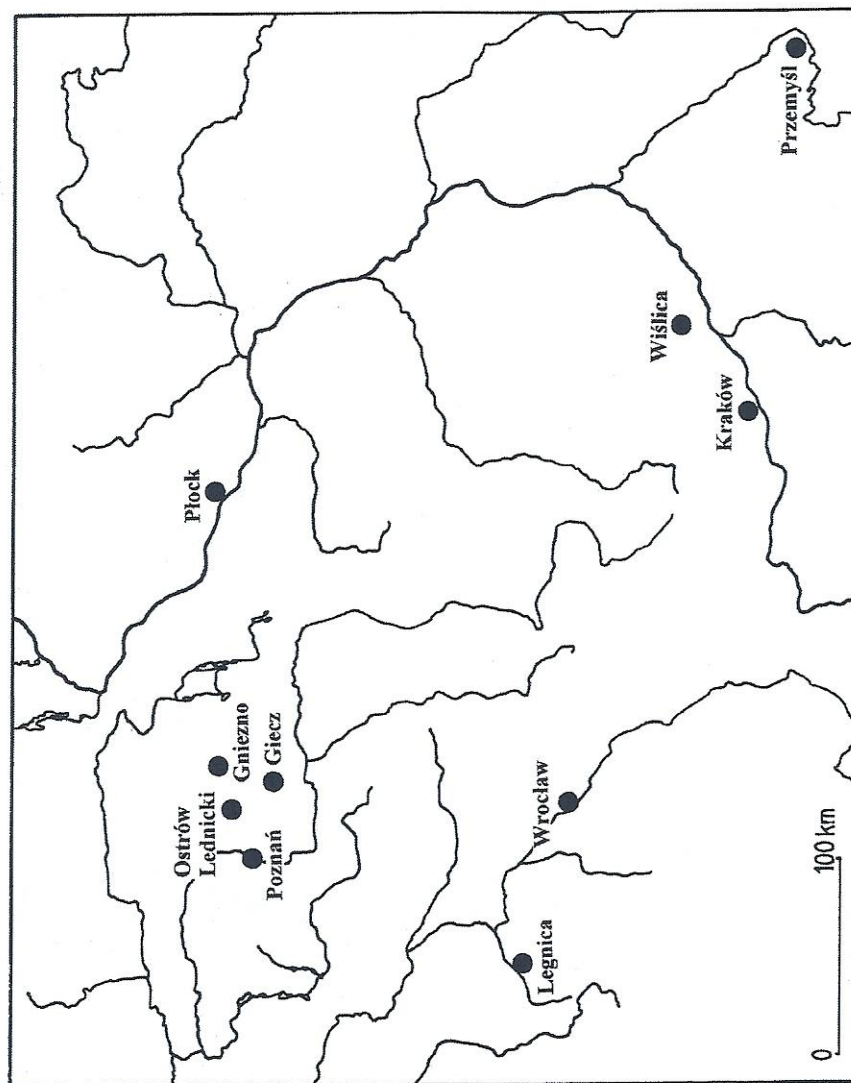
⁴⁴ Por. G. Binding, op. cit.

⁴⁵ W literaturze przedmiotu wysuwane jest przypuszczenie, że palatium z kaplicą mogło znajdować się także na grodzie w Sandomierzu; por. Z. Pianowski, op. cit., s. 44–45.

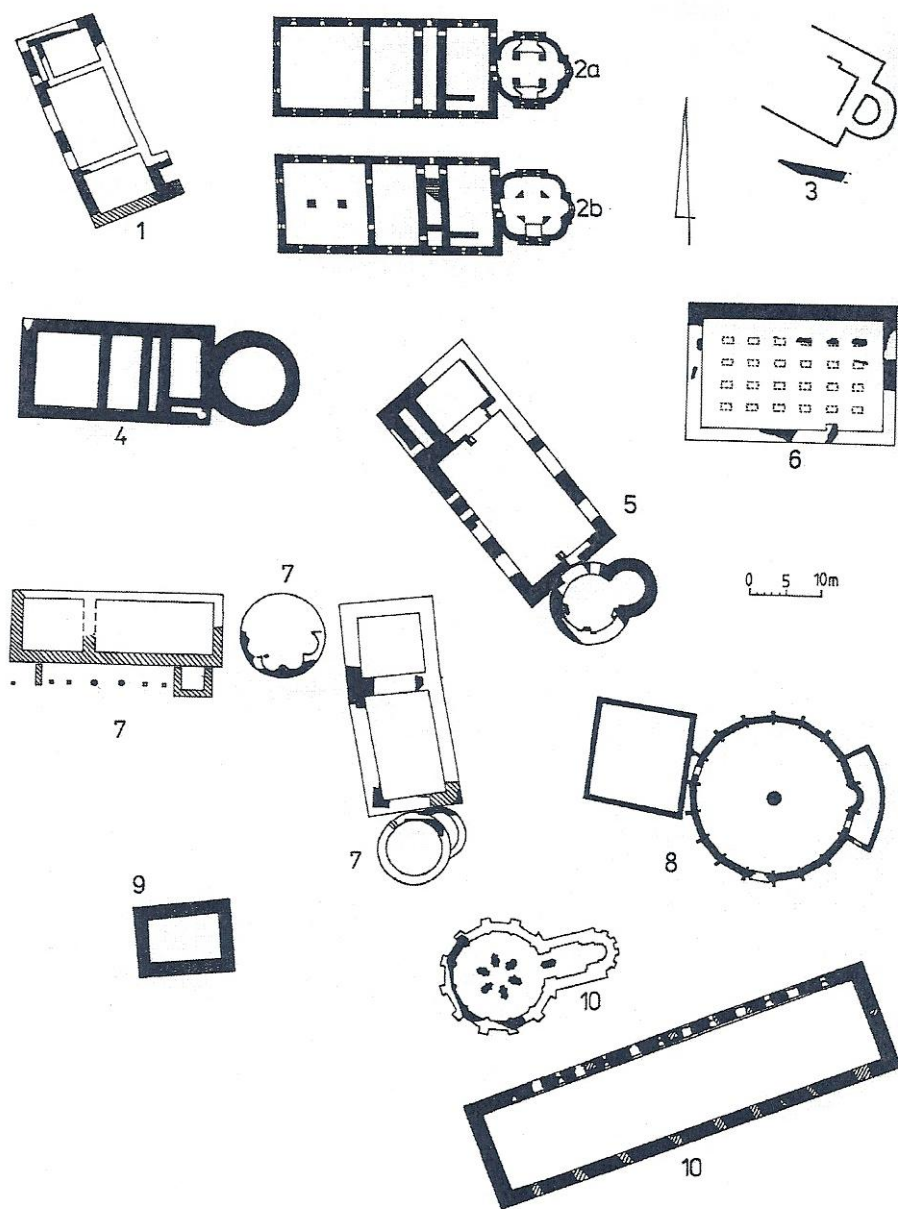
bogactwo realizacji architektonicznych na Wawelu. Niewykluczone też, że rezydencje w ważnych ośrodkach sprawowania władzy wciąż pozostają nieujawnione. Być może jednak władcy, przy okazji objazdów swej domeny, zatrzymywali się w mniej okazałych, drewnianych budynkach na grodach. Kamienne palatia wyznaczają więc zapewne te miejsca, które były przystosowane do dłuższych pobytów dworu, zwłaszcza w okresie zimy⁴⁶.

Relikty rezydencji władców piastowskich były i są nadal przedmiotem sporów naukowych. Największe kontrowersje budzą budowle lednickie, najlepiej zachowany i najpełniej zbadany zespół wczesnej architektury w Polsce. Mimo to w literaturze przedmiotu wciąż trwa dyskusja nad rekonstrukcją ich brył, genezą stylistyczno-formalną, datowaniem, a nawet pełnionymi przez nie funkcjami. Natomiast największy kompleks rezydencjonalny na krakowskim Wawelu doczekał się szczegółowej, wszechstronnej oceny Z. Pianowskiego i można sądzić, że jego ustalenia nie będą kwestionowane. Stan rozpoznania przedromańskiej architektury reprezentacyjnej wciąż jest pełen luk, których wypełnianie wymaga dalszych, wieloaspektowych wysiłków badawczych.

⁴⁶ Por. G. Binding, *op. cit.*, s. 27–34.

Ryc. 1. Rozmieszczenie palatiów na ziemiach polskich. Rys. Olga Antowska-Gorączniak

Ryc. 2. Pałatia wczesnopiastowskie: 1 — Poznań, 2 — Ostrów Lednicki, 3 — Gniezno, 4 — Giecz, 5 — Przemyśl, 6 — Kraków, 7 — Wiślica, 8 — Wrocław, 9 — Płock, 10 — Legnica. Rys. Olga Antowska-Gorączniak